

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Bakalářská práce

JAK SEZNÁMIT DĚTI S TÉMATEM SMRTI?

Autor práce: Eva Vlková

Studijní obor: Pedagogika volného času

Forma studia: Prezenční

Ročník: 3.

Vedoucí práce: Mgr. Tomáš Veber, Th.D.

2014

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě (v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných Teologickou fakultou) elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne 28.3.2014

Poděkování

Tímto děkuji vedoucímu mé bakalářské práce Mgr. Tomáši Vebrovi, Th.D. za cenné rady, předané informace, připomínky a metodické vedení práce. Chci také poděkovat svým blízkým, kteří se mnou po celou dobu studia měli trpělivost.

Obsah

Obsah	4
Úvod.....	5
1 Smrt a co s tím souvisí.....	7
1.1 Smrt	8
1.2 Umírání	9
1.3 Pozůstalý	12
1.4 Pohřeb a současné české pohřebnictví	14
2 Pohled sociologie	19
2.1 Historický pohled.....	20
2.2 Současný pohled sociologie	20
3 Děti a smrt.....	23
3.1 Smrt v dětské literatuře	23
3.2 Jak děti přijímají smrt.....	25
3.3 Jak děti ovlivňuje smrt	27
4 Jak děti seznámit s tématem smrti	30
4.1 Rodina	30
Závěr	34
Seznam použitých zdrojů.....	36
Knihy:.....	36
Ostatní:	37
Přílohy.....	38
ABSTRAKT	40
ABSTRACT.....	41

Úvod

Ve své bakalářské práci se budu věnovat tématu smrti a její interpretace dětem. Tento pojem není pro většinovou populaci příjemný, ač se se smrtí od počátku civilizace a od počátku samotného jedince stále setkáváme a setkávat budeme. Jednoduše řečeno bez narození a smrti života není. Vodítkem pro výběr tématu jsou mé osobní zkušenosti.

V dětském věku jsem byla postavena nejprve před smrt pradědečka, o pár let později dědečka a již v dospělém věku zemřel druhý dědeček. Setkání s umíráním a smrtí jsem tedy jako dítě prošla ve věku 10 a 14 let, v dospělosti ve 21 letech. Pouze díky zdravé komunikaci a podpoře v rodině pro mne tyto zkušenosti nebyly traumatizující tak, abych se s nimi nebyla schopná vyrovnat.

Na základě těchto zkušeností a v návaznosti na mé budoucí profesní zaměření jsem se začala systematicky o toto téma zajímat. V průběhu praxí jsem několikrát byla vystavena přímé konfrontaci dítěte s dotazem na toto téma. Děti se tímto tématem zabývají a hledají odpovědi na otázky smrti ve svém širokém okolí, neboť dle mých zkušeností, příliš mnoho rodičů jaksí na toto téma hovořit nechce, neboť si sami nejsou schopni na některé otázky odpovědět z podvědomého strachu či neznalosti odpovědět či nechtějí dítě zbytečně stresovat, ačkoli si neuvědomují důsledky svého chování. Domnívám se proto, že moje práce by mohla dát na mnohé otázky odpovědi.

Cílem této práce bude sumarizovat a porovnat směr pohledu předních českých sociologů zabývajících se touto problematikou ve vztahu se zahraničními autory. Protože samotné téma představuje velice složitou emocionální zátěž pro veškerou populaci, bude se tato práce věnovat především interpretaci stěžejních myšlenek a následně bude formulovat otázky, které bych ráda použila k přípravě na diplomovou práci s empirickým výzkumem na dané téma.

Práce nejprve přestaví literární rešerši, která bude sloužit jako teoretické východisko pro vlastní konfrontaci. V literární rešerši budou přestaveny základní myšlenky, jejich teoretická východiska a to, jak jsou pojednávány v odborné literatuře s tím, jak jsou a jak by mohly být následně využity v praktické rovině. Literární rešerše nejprve přiblíží témata smrt, umírání, pozůstalý, pohřeb a současné české pohřebnictví. Následně bude přiblíženo téma smrti ze sociologického pohledu. Po této části bude následovat analýza tématu pro děti a jejich přijímání smrti a ovlivnění smrtí včetně

poznatků z dětské literatury zasahující do tohoto tématu. Poslední kapitola bude věnována doporučeným způsobům komunikace smrti dětem a přípravě výzkumného dotazníku pro následnou diplomovou práci.

1 Smrt a co s tím souvisí

V úvodu této části práce vymezím pojem smrti, umírání a související pojmenování pozůstalého a také obřad rozloučení se se zemřelým včetně pohledu na současné české pohřebnictví.

Smrt. Dotýká se každého z nás. Ať chceme či nikoliv, jsme lidé a člověk jako jediný tvor, je schopen uvědomění si smrti. Smrt totiž dává životu smysl, člověku je toto vědomí hnací silou k výkonům. Lze si také položit otázku „*Může smrt opravdu zrušit smysluplnost života? Naopak. Neboť co by se stalo, kdyby náš život nebyl konečný v čase, nýbrž časově neomezený? Kdybychom byli nesmrtelní, mohli bychom právem odsunovat každé jednání do nekonečna, nezáleželo by na tom vykonat je právě nyní, mohlo by být zrovna tak dobře vykonáno teprve zítra nebo pozítří, za rok nebo za deset let. Takto však tváří v tvář smrti jako nepřekročitelné hranici své budoucnosti a ohraničení svých možnosti nacházíme se pod nátlakem, abychom využili času svého života a nenechali bez užitku projít kolem sebe jedinečné příležitosti, jejichž konečný souhrn pak tvoří celý život.*“¹

V souvislosti se smrtí je důležité konstatovat, že díky pokroku v medicíně dochází v posledních desetiletích k výraznému prodlužování průměrné délky dožití. Populace mnohem více stárne, počet obyvatel ve věku nad 64 let překračuje počet obyvatel v produktivním věku. Společnost nemá prozatím ještě vyřešeno v rámci svých sociálních politik, jak řešit zvyšující se počet potřebných. V dobách minulých byla smrt mnohem více součástí běžného života. Umíralo se ve většině případů doma a tak od dětství byla přítomna i smrt. Tím, že roste počet starých lidí a vzrůstá tím i množství osob trpících poruchami a chronickými potížemi dochází k nárůstu i osob, které mají různé emoční problémy, se kterými se neumějí vyrovnat. „*Pro naše podvědomí je nepochopitelná představa konce našeho pozemského života, a pokud tento život přece jen nějak skončit musí, pak je konec vždy spojován s nějakou zlovolnou intervencí zvenčí, se zásahem někoho jiného. Jednoduše řečeno, z pohledu našeho podvědomí přichází v úvahu jen jediná varianta konce - zabití. Je naprosto nepochopitelné zemřít*

¹ FRANKL, V.E. *Lékařská péče o duši*, s. 81.

*z nějaké přirozené příčiny nebo sešlosti věkem. Sama smrt je tak spojována s nějakým zlým nebo špatným činem, je to událost budící strach, něco, co volá po odplatě nebo trestu*². Jak Kübler-Rossová uvádí, je důležité, aby děti směly zůstat doma

i v okamžicích, kdy je rodina zasažena očekáváním smrti a nebyly ponechány stranou rozhovorů a úvah. Sdílení společné úzkosti a obavy jim dává pocit, že ve svém vlastním zármutku nejsou samy, poskytuje jim útěchu sdílené zodpovědnosti a sdíleného trápení. Tato zkušenost postupně formuje, napomáhá vidět směr jako součást života a pomáhá jim také růst a zrát. Pokud by děti nebyly sžity se skutečností smrti, mohly by v pozdějším věku buď nepřijímat přítomnost ztráty někoho blízkého, anebo reagovat nepřiměřeně s celoživotními následky. Důležitá role dospělého, který s dítětem o smrti komunikuje, ovlivňuje důvěru či nedůvěru vůči dospělým, pokud mu je podáván nevěrohodný příběh o skutečné situaci. Osobnostně si pak může v sobě nést nerozhřešený a nevyřešený žal, cosi děsivého a traumatizující zkušenost s nedůvěrou v dospělé. V současné době lidé velmi často umírají sami a v různých zařízeních, na jednotkách intenzivní péče mezi přístroji a chladným osvětlením bez přítomnosti blízké osoby. S člověkem je nakládáno jako s věcí bez možnosti zájmu o něj jako lidskou bytost. Orientace na přístroje a sledování hodnot tělesné stránky nás posouvá do zoufalého pokusu popřít blízcí se smrt a zapomínáme na osobnost blízkého.

Ne každý pacient má zájem mluvit o své bolesti a trápení. Měl by však mít ale možnost reagovat sobě vlastním přístupem odpovídající jeho osobnosti, tím jsou myšleny např. projevy zlosti a nespokojenosti³.

1.1 Smrt

*„Smrt (mors) je individuální zánik organismu, tedy také člověka. V jistém slova smyslu se dá říci, že člověk umírá od narození. Geneze smrti je podmíněna životem a život je umožňován smrtí.“*⁴ Smrt přichází z různých příčin. Mimo přirozené smrti stářím a sešlosti nebo podlehnutím nemoci, jsou dalšími příčinami smrti smrt způsobená

² KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*. Turnov:Arita, 1993, s.2.

³ Srov. KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*. Turnov:Arita, 1993, s.6 - 8.

⁴ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie Nauka o umírání a smrti*. Praha:Galén, 2000, s.74

vlastní vinou (sebevražda, sebezabití, eutanazie), smrt v důsledku podmínek neslučitelných se životem (hlad, žízeň, podchlazení, udušení, uhoření, smrtelný úraz) nebo smrt způsobená jiným člověkem (zabití, vražda, poprava), zvířetem či rostlinou (otrava). Jednotlivé příčiny smrti mohou občas splývat nebo kombinovat. Již nejstarší kultury poznaly, že člověk se vždy bál smrti. Podvědomě se vzpírá představě, že náš život na zemi by mohl mít konec, můžeme být jen zabiti a je nepřestavitelné, že bychom mohli jednoduše zemřít na stáří. V našem podvědomí se smrt spojuje se strašlivým zločinem volajícím po odplatě a trestu, člověk se tedy chová iracionálně, pokud jde o jeho vlastní konec.⁵

1.2 Umírání

Období života, které předchází smrti, jako přirozenou fázi života organismu nazýváme umírání. Paliativní péče usnadňuje toto období života umírajícího a také pečuje o blízké umírajícího. Cílem paliativní péče, jenž si svůj název převzala z latinského *pallium* – maska, pokrytí, zakrytí pláštěm – je maskovat a zakrývat pláštěm účinky a průběhy neléčitelných chorob tak, aby se i v poslední fázi života kvalitně žilo.⁶ Rada Evropy a její vydaný dokument⁷ se velmi pečlivě věnuje definici Světové zdravotnické organizace z roku 2002, kdy *“paliativní péče je takový přístup, který zlepšuje kvalitu života nemocných a jejich rodin a který čelí problémům spojeným s život-ohrožujícími chorobami pomocí prevence a úlevy utrpení; a to jeho časným zjištěním, dokonalým zhodnocením a léčbou bolesti a ostatních problémů fyzických, psychosociálních a spirituálních”*⁸ a z něj také vyplývá, že se paliativní péče potýká s podobnými etickými problémy jiných oblastí lékařství. Tyto jsou však v období umírání nesmírně závažné.

⁵ Srov. KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *Hovory s umírajícími*. Praha: SIGNUM UNITAS, 1992, s. 7-8.

⁶ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Eutanazie, nebo paliativní péče?* Praha: Grada Publishing, 2005, s. 62 -63.

⁷ Rada Evropy: Recommendation on the organization of paliative care – Explanatory memorandum (version – 12.11.2003) In MUNZAROVÁ, M. *Eutanazie, nebo paliativní péče?* Praha: Grada Publishing, 2005, s. 63 – 65.

⁸ WHO. National cancer kontrol programmes“ policies and managerial guidelines. 2nd ed. Geneva: World Health Organization, 2002 In MUNZAROVÁ, M. *Eutanazie, nebo paliativní péče?* Praha: Grada Publishing, 2005, s. 62.

Dále si popíšeme jednotlivá stádia zhuštěné socializace, resp. pět fází smutku či pět fází umírání dle modelu Kübler-Rossové, poprvé zaveden v roce 1969.

Stádia zhuštěné socializace

První stádium - popírání a izolace

Lidé v okamžiku, kdy zjistí, že mají nějakou vážnou nemoc, povětšinou popírají tuto skutečnost, nejsou schopni si připustit nemoc. Reakce jsou různé, od nepřiměřeně veselého konstatování, že toto se mi nemůže stát, přes snahu přezkoumat u jiných lékařů diagnózu a domněnky, že došlo k záměně zkoumaných vzorků či snímků až k naprostému uzavření se do sebe a snaze o naprostou izolaci s prostředím. Pokud člověka zajímají zákonitosti lidského chování, systém různých adaptací a obran, které si lidé vytvářejí, aby mohli takové stresy vůbec vydržet, je potřeba sedět a poslouchat, projevit zájem a být na blízku.

Druhé stádium - zlost

Naštěstí je jen velmi málo pacientů, kteří si udržují svůj fiktivní svět, v němž zůstávají zdraví a v pořádku, až do smrti. Po prvním stadiu, kdy je pacient okolím - rodinou a zdravotníky přijímán a tolerován bezezbytku, většinou nastupuje pocit zlosti, vzteku, závisti a rozmrzelosti a ten už je okolím vnímán obtížněji. Nemocného hněv se obrací proti všem a všemu, jak ošetřujícím profesionálům, tak blízkým a především pro příbuzné je velmi obtížné se situací vyrovnávat, časté reakce jsou pocity provinění, stud, smutek, bezmocnost. Někdy se stává, že v důsledku toho na další návštěvu nepřijdou, což opět prohloubí pacientovu zlobu a nespokojenost. Jedinou možnou obranou okolí je snaha o trpělivé vnímání, co nám vlastně těmito projevy nemocný dává najevo. Velmi často totiž najdou v závěru této fázi nemocní alespoň trochu klidu, i když zatím ještě ne úplné smíření.

Třetí stádium - smlouvání

Stádium smlouvání je méně známé než předchozí dvě, ale je neméně důležité jako stádia předchozí. Pacienti smlouvají alespoň o chvíli času navíc. Vědí, že jejich čas se naplňuje a začínají smlouvat, hrát hru o čas.

Čtvrté stádium - deprese

Depresivní stadium přichází, když už nelze popírat nemoc, přibývá příznaků a ubývá sil. Přichází pocit velké ztráty a tím i deprese. Lépe řečeno, dva druhy deprese – reakční a přípravná v důsledku ztrát očekávaných a hrozících. Povzbuzování je nejtěžším úkolem okolí. Potřeba všimnout si světlých stránek života, pestrých a pozitivních věcí kolem sebe. Je často výrazem našich vlastních potřeb, naší neschopnosti tolerovat delší dobu smutnou tvář.

Páté stádium - akceptace / smíření

Jestliže měl pacient dostatek času, a pomohl-li mu někdo prožít a zvládnout výše popsaná stádia, dosáhne stavu, kdy není ani deprimován ani necítí zlost na svůj osud, vyjádří své předchozí pocity, svou někdejší nenávist vůči žijícím a zdravým, svou dávno rozpuštěnou zlost, na všechny, kteří nemusí čelit svému konci tak brzy. Nebude už truchlit nad hrozící ztrátou pro něj důležitých lidí a věcí a na svůj nadcházející konec bude nahlížet v jakémsi tichém očekávání. Bude unaven a ve většině případů zcela zesláblý, často bude upadat do krátkého spánku. Jakmile umírající člověk dojde vnitřního smíru, mění se i okruh jeho zájmů, komunikace se stává více neverbální. Je důležité být nablízku, ujistit umírajícího, že není sám. Je ovšem potřeba opět velmi citlivě vnímat osobnost. Tato stádia se netýkají jen umírajících, ale i jejich blízkých, jelikož i oni se s touto situací musí nějakým způsobem sžít a připravit se na postupné smíření.⁹

Jak je patrné z uvedeného, je stadium umírání velmi náročné pro všechny zúčastněné. Je nutné také kriticky říci, že podle některých, především amerických vědců, nemá tento model žádný vědecký základ. Podle studie univerzity v Yale probíhající v letech 2000 – 2003 u pozůstalých je řada nálezů v souladu s touto

⁹ Srov. KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*. Turnov: Arita, 1993, s. 34-120.

pětistupňovou teorií, jsou ale známy i nálezy, které jsou v rozporu. Taktéž došlo k publikování článků, které kritizují význam fází smutku a vyvracejí teorii Kübler-Rossové. Na druhou stranu je nutné vyzdvihnout Kübler-Rossově průkopnický přístup, kterým založila základ standardních vědomostí jak ošetřujícího personálu v hospicích, tak zajímaví se veřejnosti, včetně vzdělávacích kurzů pro provázení umírajících na jejich velmi obtížné cestě. Jak uvádí Jakoby, s ohledem na dnešní situaci je třeba zdůraznit především to, že zdaleka ne každý umírající má vůbec možnost projít všemi zmíněnými fázemi díky lékařským zásahům a proto mnoho pacientů zůstává vězet ve fázi odmítání. Kvůli tomu je přirozený proces blokován.¹⁰ Z uvedeného je zřejmé, že ačkoliv se rádo by názory tříští, smysluplnost systematického předávání získaných poznatků a zpřístupňování umírajícím a pozůstalým k jejich co největšímu prospěchu je hlavním cílem současného výzkumu a následného rozvoje thanatologie a paliativní péče.

1.3 Pozůstalý

Role pozůstalého, stav duše a těla v okamžiku smrti blízké osoby je velmi těžká. Musí se začít vyrovnávat s reálně nastalou situací smrti a současně, pokud se jedná o pozůstalého manžele, dítě, sourozence, rodiče či dalšího pozůstalého ze zákona, řešit praktické záležitosti týkající se pohřbu, uložení ostatků, řešení dědictví, bydlení apod.

V citové oblasti potřebnou formou pomoci pozůstalým poskytuje tzv. Poradenství pro pozůstalé. Následující odpovědi na základní otázky *co, kdo, s kým, kdy, kde, jak, a proč* jsou vypracovány v návaznosti na odbornou literaturu a metodiku vzdělávání poradce pro pozůstalé, kterému se naplno věnuje Naděžda Špatenková. Podívejme se na jednotlivé otázky.

Proč poradenství pro pozůstalé? Pozůstalí potřebují pomoc a podporu, které se jim často nedostává, nejbližší členové rodiny také bývají zasaženi zármutkem a truchlí. Bohužel v této uspěchané době pozůstalí nemají ani čas ani prostor pro truchlení. Smrt je vnímána jako něco negativního, nepatřičného, strašného, co je třeba skrýt před zraky veřejnosti.

¹⁰ Srov. JAKOBY, B. *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2005, s. 47.

Co je poradenství pro pozůstalé? Poradenství může mít nejrůznější podobu od soucitné a empatické komunikace přes krizovou intervenci až po psychiatrickou péči.

Formy profesionální pomoci:

Doprovázení - poradce pomáhá nastalou skutečnost klientovi zvládnout a přijmout, učí ho s ní žít.

Vzdělávání - pozůstalý se snaží najít určité informace, vysvětlení, poučení, a proto vyhledává pomoc, přeje si něco ověřit, potvrdit, vysvětlit. Poradce musí mít dostatek informací, aby mohl na klienta působit prospěšně

Konzultační činnost - představuje odbornou poradu poskytovanou jinému odborníkovi v rámci péče o pozůstalého.

Poradenství - vede pozůstalého k hlubšímu náhledu na jeho problém, poradce se snaží najít nejefektivnější cesty na řešení problému, podává určité rady a návody, díky nimž si klient může vybrat sám z možných řešení, poradce mu je pouze doporučuje a pomáhá hledat

Terapie - o terapii se jedná případně, kdy klient přijde sám a přeje se zbavit svého problému a má již představu jak by to bylo možné. Spolu s terapeutem hledají a vytváří možnosti řešení.

Kdo provádí poradenství pro pozůstalé? Prakticky pomoc a podporu pozůstalým může poskytnout kdokoliv - příbuzní, přátelé, známí, duchovní, zdravotnický personál atd., avšak poradce jako takový musí splňovat určité nároky, aby mohl svoji roli splňovat kompetentně, musí být k jejímu výkonu dobře teoreticky i prakticky připraven.

S kým probíhá poradenství pro pozůstalé? Ač na otázku můžeme mít jasnou logickou odpověď, že klientem je ten, komu zemřel nějaký blízký člověk, nemusí být ztráta pouze lidská, ale poradenství může vyhledat i klient, který přišel o svého zvířecího miláčka. Poradnu mohou kontaktovat ti, kteří poskytují oporu a potřebují zkonzultovat své postupy.

Kdy probíhá poradenství pro pozůstalé?

Samozřejmě se dá říci, že po smrti milované osoby, avšak pomoc mohou vyhledat i lidé, kteří předjímají smrt blízké osoby a již teď si nemohou představit život bez ní,

neví, jak se vyrovnat s vidinou odcházejícího blízkého, i když stále doufají ve zlepšení jeho stavu.

Kde by mělo poradenství pro pozůstalé probíhat? Toto slovní spojení by mohlo evokovat představu, že setkání poradce a pozůstalého klienta se realizuje v nějaké samostatné poradně, avšak v České republice je tato možnost doposud spíše výjimečná a ryze z praktických důvodů bývají součástí nějaké jiné instituce např. hospicu, nemocnice či LDN.¹¹ Samozřejmě by bylo lepší sezení organizovat v příjemnějším prostředí, avšak prozatím v naší republice nejsou lidé zvyklí na podobná setkávání a tedy nejsou finanční prostředky pro realizaci nějaké příjemné „kavárny“, kde by truchlící měli soukromí a přitom se cítili lépe.

Jak vypadá poradenství pro pozůstalé? Atmosféra je při setkání s pozůstalými obvykle napjatá. Téma smrti, umírání a truchlení je samo o sobě velmi náročné. Také pozůstalí svým chováním (pláč, emoce...), oblečením a mimikou celé situaci nepřispívají. Samozřejmě mají na tyto projevy naprosté právo. Pro poradce je velmi obtížné naladit se na „stejnou vlnu“ a zároveň nepodlehnout zoufalství z tolika lidské bolesti a utrpení. Je nutné vytvořit takové klima, aby se pozůstalí klienti cítili přijímání a se svými problémy se mohli otevřeně a bez obav svěřit. Klienti by měli načerpat pocitu bezpečí a cítit se v „dobrých rukou kompetentního poradce“¹².

Cílem poradenství pro pozůstalé je vrátit jedince, páry, rodiny nebo skupiny na určitou úroveň fungování.¹³

Jak je patrné z uvedených otázek a odpovědí, dobře utříděné myšlenky Špatenkové už při samotném čtení pomohou jaksi uklidňovat čtenáře, i když se sám na toto možnou cestu nepřipravuje a vrací jej do osobního klidu, neboť cítí podporu a cestu v okamžiku, kdy bude pomoc potřebovat. Osobně se domnívám, že cesta pomoci vedená Špatenkovou je vskutku záslužná a potřebná.

1.4 Pohřeb a současné české pohřebnictví

V České republice jsou ze zákona povoleny dva možné způsoby pohřbení a to uložení do rakve s lidskými pozůstatky do hrobu nebo hrobky na veřejném nebo neveřejném

¹¹ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada Publishing, 2008, s. 11-57.

¹² ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada Publishing, 2008, s. 66.

¹³ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada Publishing, 2008, s. 15.

pohřebišti či zpopelnění lidských zůstatků v žárovišti krematoria. Vůle zemřelého výslovně vyjádřená za jeho života je zásadní při rozhodování o způsobu pohřbení, druhu obřadu posledního rozloučení a opatření hrobového místa. Pro pozůstalé je stanovena lhůta vidět nebo zaopatřit zemřelého do 7 dnů od úmrtí.¹⁴

Pohřbíváním rozumíme především ukládání mrtvého těla do hrobu, pohřbem pak souhrn společenských a náboženských úkonů, které souvisejí s pochováním mrtvého těla.¹⁵

Nyní si přiblížíme, jak v jednotlivých společenských etapách byli lidé pohřbíváni. Pohazování mrtvol mimo lidská obydlí, resp. odstraňování mrtvých těl mimo lidská sídla bylo tím nejprimitivnějším způsobem pohřbívání. Další možností ve stejné době bylo ponechání ostatků dravé zvěři a ptactvu. Vývojem došlo následně k ukládání mrtvol na zvláštní ležení a v okamžiku, kdy měkké části těla shnily, pozůstalí očistili kosti a ty pak ukládali na zvláštním místě v domě nebožtíka. Různě odvozený rituál pohřbu do země se praktikoval především v zemích mírného pásma na rozdíl od míst, kde suché teplo umožňovalo mumifikaci. Balzamování těla se provádělo v různých částech světa především u význačných či velmi bohatých osob. Po staletí byl a je v různých modifikacích prováděn, dominantně realizován, církevní pohřeb a to především ve vztahu zemřelého a jeho rodiny k náboženství. V určitých dobách křesťanství byl sebevrahům, zločincům a nepokřtěným dětem byl odepírán pohřeb do posvěcené půdy. Tyto osoby mohly být sice pohřbeny v prostorách hřbitova, na odlehlých místech např. u zdi nebo pod okapem bez obřadu a přítomnosti kněze.¹⁶

Je nutné si v tomto místě připomenout i nové alternativní obřady a způsoby pohřbení, které probíhají od konce 20. století a to tzv. přírodní či ekologické pohřby. Tedy pohřby jsou v souladu s přírodou. K tomu probíhají i upravené obřady. Používají se přírodní a rychle rozložitelné materiály, např. rakve z kartónu, proutí, měkkého dřeva, či pohřbení v plátně či vlněném vaku, a to u pohřbů do země. Existují speciální hřbitovy – lesní s běžnou faunou a flórou daného místa, kde se ukládá tělo či popel po

¹⁴ Srov. MMR. *Základní informace pro pozůstalé*. MMR [online]. 2013, [cit. 2014-01-13]. Dostupné na WWW: < <http://www.mmr.cz/getmedia/84e7b4c0-1ebb-487c-9773-058d1b429b6f/MMR-brozura-pozustali-design-MMR-DL-final3nahled.pdf>>.

¹⁵ Masarykův naučný slovník In HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2007, s.96

¹⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*. Praha: Centrum pro studium demokracie, 2014, s. 106

kremaci. V České republice prozatím žádný ze hřbitovů nesplňuje podmínky přírodního hřbitova.¹⁷ Domnívám se, že tento způsob pohřbívání je pro pozůstalé silné zemřelé osobnosti, která byla schopna a iniciovala plánování obřadu před svojí smrtí. Tyto pohřby jsou nazývány humanistické bez náboženské symboliky a ideologie. Oslavují osobnost zemřelého, jeho život.

Podívejme se ještě na současnou formu církevního obřadu. Skládá se z těchto fází: Oznámení úmrtí zvonem, dohoda o průběhu obřadu, oznámení pohřbu smutečním oznámením, rozloučení s mrtvým u rakve v obřadní síni, smuteční průvod na hřbitov, rozloučení nad hrobem s proslovy a pohřební hostina jinak zvána i kar. Moderní společnost přijala jako nejvíce preferovaný způsob pohřbu kremaci. Jedná se o zpopelnění, resp. spalování žhavým vzduchem ve speciálních pecích. Speciální schránka – urna - je naplněna popelem zemřelého a předána příbuzným či jiným osobám oprávněným ze zákona k převzetí. Urna je následně pietně ukládána na vyhrazené místo v domácnosti, do hrobu či popel rozprášen – toto se děje většinou na výslovné přání zemřelého. Důvodů, proč se pozůstalí rozhodnou ke kremaci je relativně mnoho, nejčastěji pak „základní odklon od víry v boha, hygienické, prostorové a ekonomické důvody“.¹⁸ Shrňme si, jak běžný obřad v současnosti s obřadem v krematoriu probíhá. K oznámení pohřbu dochází prostřednictvím parte, v den obřadu vzácně probíhá rozloučení s mrtvým u rakve v předsálí obřadní síně, následuje slavnostní rozloučení ve smuteční síni nad rakví seskládané z několika hudebních skladeb a dle rozhodnutí pozůstalých proslovu, taktéž po ukončení obřadu pádem opony či odjezdem rakve tzv. kondolování, tj. vyjádření smutku a účasti blízkým pozůstalým. Pro pozvané smuteční hosty pak většinou navazuje pohoštění nebo pohřební hostina.

Domnívám se, že nejen po duchovní, ale i po ekonomické stránce nelze obor pohřebnictví přehlížet z důvodu přesahu nejširší cílové skupiny potencionálních odběratelů služeb, neboť se dotkne každého.

V závěru této kapitoly si ještě dovoluji poukázat na recenze publikace Pohřebnictví, Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků, od Tomáše

¹⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*. Praha: Centrum pro studium demokracie, 2014, s. 103 poznámka pod čarou číslo 44.

¹⁸ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2007, s. 98.

Kotrlého¹⁹. Tato na české poměry výjimečná kniha nabízí právní, sociální a zejména etický pohled na oblast pohřbívání. Jak uvádí Dr. Hanák z Kanceláře veřejného ochránce práv, na knize je třeba ocenit především zaměření textu na prakticky veškeré otázky související s pohřbíváním. Tomáš Kotrlý se podrobně zabývá jak veřejnoprávními, tak soukromoprávními aspekty pohřbívání. Kapitoly týkající se provozování pohřebišť, pronajímání hrobových míst, právního režimu hrobů i hrodek doplňuje autor pojednáním o manipulaci s lidskými pozůstatky a ostatky, přičemž lze rozlišit konstrukci jednotlivých kapitol jako kapitol čistě právních a kapitol se spíše etickými či sociálními aspekty pohřbívání. Závěr publikace je věnován péči o pozůstalé.

Ve své monografii se autor velmi podrobně věnuje aspektům nakládání s lidskými pozůstatky a ostatky, někdy ve velmi detailních souvislostech, včetně historických exkurzů jak do právní úpravy, tak do společenských a náboženských souvislostí konkrétní historické etapy pohřbívání a provozování pohřebišť.

Jednotlivé kapitoly, zvláště ty pojednávající o nakládání s mrtvým lidským tělem před pohřbením i po pohřbení, včetně komentářů o technologických postupech užívaných při pohřbívání, jsou pro čtenáře velmi působivé.

Předmětnou publikaci nelze chápat výhradně jako právní literaturu, ale rovněž jako práci zaměřenou na etické a sociální souvislosti pohřbívání s významnými právními konsekvencemi. Příručku proto ocení nejen provozovatelé pohřebišť a pohřebních služeb, ale také právníci, lékaři, sociologové i laická veřejnost se zájmem o pohřební tematiku. Hanák svou recenzi uzavírá jedním starým příslovím, které praví: „Řekni mi, jak se staráš o své mrtvé, a já Ti povím, k jaké civilizaci náležíš“²⁰. Poznatky z knihy dobře využijí pracovníci povinných obcí, kteří mají na starosti sociální pohřby a příslušné hřbitovy. V tomto smyslu je kniha dobrou příručkou v tom nejlepším slova smyslu. Zejména některé pasáže mohou otevřít potřebnou diskusi. Záleží ovšem na úhlu pohledu, který vyplývá z konkrétního profesního zaměření případných diskutujících.

¹⁹ Krátce o autorovi : *ThLic. Tomáš Kotrlý, Th.D.* uznávaný odborník v oblasti pohřebnictví, první profesionální poradce pro pozůstalé, zakladatel občanského sdružení Tobit a autor řady odborných článků.

²⁰ Srov. HANÁK, M. recenze publikace *Pohřebnictví, Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Linde[online].2013, [cit.2014-01-13] Dostupné na WWW: <<http://www.linde.cz/scripts/detail.asp?id=9146&rcz=1>.

V oblasti lékařské etiky je vhodné upozornit zdravotníky především na problematiku ochrany a důstojnosti lidských pozůstatků. Například mrtvorozené dítě není běžně reflektováno jako „něco“, co by mělo být předmětem pietního zacházení. Ačkoliv je na lékařských fakultách věnována pozornost multikulturnímu ošetřovatelství, není zahrnuta problematika co dělat a jak poradit pozůstalým, zemře-li u nás cizinec jiné víry (např. kde je možné pohřbit muslima). Větší pozornost by měla být věnována i problematice oznamování úmrtí zarmouceným pozůstalým. Činnost zdravotníků končí, když nemocný přes všechny odborné intervence zemře a lékař mrtvé tělo ohledá. Konečná úprava těla zemřelého a pohřeb je pak starostí „jiných“ profesionálů.

To je jistě z praktického hlediska pravda. Ale pohřeb je nejen výrazem úcty k zemřelému (dnes stále dramaticky redukovaný, komercializovaný nebo dokonce prováděný bez obřadu), ale také možností, kde si loučící příbuzní a přátelé mohou uvědomit, že smrt patří k životu a že i jejich život je konečný. Tím ovšem problematika pohřebnictví dostává celospolečenský charakter a bylo by jistě přínosné, kdyby se lidé alespoň občas zajímali o poslední věci člověka, včetně těch svých.²¹ Výběrem z recenze prof. Haškovcové, jenž se profesně věnuje lékařské etice, bych kapitolu pohřebnictví uzavřela, neboť se domnívám, že právě zaštitěním oblasti pohřebnictví Kotrlým, jakožto erudovaným úředníkem na ministerstvu pro místní rozvoj, české pohřebnictví a péče o pozůstalé dostává vhodný etický rámec.

²¹ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. recenze publikace *Pohřebnictví, Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Linde[online].2013, [cit.2014-01-13] Dostupné na WWW: <
<http://www.linde.cz/scripts/detail.asp?id=9146&rcz=1>.

2 Pohled sociologie

V této kapitole bych ráda přiblížila myšlenky sociologů. Pohled na smrt i z jejich hlediska má svůj vývoj v kontextu vývoje lidstva k současné konzumní společnosti.

Jeden z názorů, jak na smrt pohlíží tato doba oproti minulé, uvádí ve své publikaci Olga Nešporová „Smrt přestala být duchovní cestou (spiritual passage) a stala se přírodním procesem kontrolovaným lékaři, Tajemná a metaforická smrt se v novém pojetí proměnila v diskrétní a identifikovatelné nemoci. „Moderní smrt“, která bývá stavěna do protikladu s „tradiční smrtí“, byla typická pro většinu evropských společností 20.století, v českém prostředí především v jeho druhé polovině. Infekční nemoci byly vymýceny nebo se staly léčitelnými a většina lidí umírala ve stáří. Pouze menšina umírala před dosažením stáří, přičemž hlavní hrozbou se stala rakovina. Diagnóza rakoviny byla často před pacienty skrývána, takže nevěděli, že umírají. Změnilo se i nejčastější místo smrti, které se z domova přesunulo do nemocnic a dalších ústavů zdravotní a sociální péče.

Pro srovnání pohledu Nešporové uvádím její srovnání se sociologem Davidem Sudnowem, jenž na základě pozorování ve dvou nemocnicích popsal sociální organizaci nemocničního prostředí. Jak je pečováno o umírající pacienty, jakým způsobem jsou o smrti informováni pozůstalí, jak se zachází s mrtvými těly a jaký dopad má smrt na chod a sociální organizaci běžného nemocničního provozu. Přitom poukázal na sociální nerovnost a dostupnost lékařské péče a systematické znevýhodnění nízkoprahových osob, především staršího věku, v této oblasti a dále na skutečnost, že sociální smrt často předchází smrt fyzickou.

Je také důležité říci, že thanatologie jako samostatný vědní obor o smrti, dokazuje její význam. Nemenší význam má koncem 20. století vznik a především systematický rozvoj hospicového hnutí a koncept paliativní (utěšené) medicíny. Oba vznikly důsledkem reakce často kritizovaného přístupu západní medicíny ve smyslu nadměrné medializace, byrokratizace a technicky orientované léčby.²²

²² Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*. Praha: Centrum pro studium demokracie, 2014, s. 15-16.

2.1 Historický pohled

„První vydání knihy Encyclopaedia Britannica sdělovalo v 18. století svým čtenářům, že „smrt je oddělení duše od těla, to jest opakem života, který je spojením obou“. Tento názor nejspíš dnes vyvolá jen blahosklonný úsměv. Jenže víra v to, že smrt je pouze jakousi cestou do jiného (pokud možno lepšího) světa, je zřejmě stará jako lidstvo samo. Koneckonců se není ani čemu divit. Umírání samotné a procesy s ním spojené byly vždy poněkud tajemné a nepochopitelné. A představa Ráje či Nirvány určitě pomáhala člověku lépe snášet poslední okamžiky života.

Teprve až ve zcela nedávné době se na smrt začalo pohlížet z medicínského hlediska a náboženství bylo vytlačeno stranou. Kdyby středověký učenec slyšel naše definice smrti, zřejmě by se jimi výborně bavil (případně strašně zuřil), protože by podle něj zapomínaly na to nejdůležitější — na duši a Boha.“²³

2.2 Současný pohled sociologie

Moderní společnost, která je založena na výkonu a jen ten, kdo výkon podává, něco znamená a stala-li se smyslem života výroba, rozvoj, konzum ve velkém i malém²⁴, kde je místo pro nevykonného umírajícího a smrt, proto se v „dnešní době smrt stala takřka tabuizovaným tématem, zatímco donedávna byla takřikajíc běžnou součástí života každého jednotlivce. Dnes umírají staří lidé především v nemocnicích nebo různých zařízeních sociální péče, a proto si ani neuvědomujeme, jak je smrt běžná. Dřív tomu ovšem bylo jinak. Lidé umírali doma ve společnosti celé své široké rodiny a bylo zcela nemyslitelné se se smrtí nasetkat již v dětském věku. V dnešní době žije (hlavně ve vyspělých zemích) spousta dospělých lidí, kteří nikdy v životě neviděli zblízka nikoho mrtvého, tím méně umírajícího. Tím se smrt posunula na úplný okraj společnosti — je to zkrátka věc, o které se nemluví. Přesto, anebo právě proto, je určitě užitečné dozvědět se nejrůznější informace o této nezbytné součásti každého života.“²⁵ Srovnáme-li konstatování Heleny Haškovcové s uvedeným, říká jinými slovy totéž. „Technicky vyspělá medicína je charakteristická tím, že doslova a do písmene bojuje o ohrožený život každého člověka, což právě tak obdivuhodné, jako potřebné. Ve snaze nedovolit

²³ BALÁŽ, V. a kol. *Smrt jako součást života*, s. 7.

²⁴ Srov. MUNZAROVÁ, M. *Eutanazie, nebo paliativní péče*, s. 12.

²⁵ BALÁŽ, V. a kol. *Smrt jako součást života*, s. 7.

*smrti, aby zvítězila, ji však tabuizovala. Velmi rychle jsme přijali názor, že se smrt nehodí do našeho úspěšného života a že je vadou na kráse úspěšné medicíny. Pro moderního člověka je samozřejmostí žít dlouho, úspěšně a šťastně. Každý dospělý člověk ví, že jednou musí zemřít. Domnívá se ale, že individuální smrt by měla nastat nejen na konci dlouhé a převážně úspěšné cesty životem, ale také optimálním způsobem, tj. rychle, bezbolestně a případně s pomocí profesionálů, kteří na to mají příslušné vzdělání.*²⁶

Ze sociologických průzkumů poukažme na rozpad rodinné solidarity v devadesátých letech 20. století, ačkoli mezigenerační podpora v české rodině především ve druhé polovině 20. století byla intenzivní.²⁷ Ve změně pohledu na smrt má svůj díl rozklad tradiční rodiny z vícegenerační na nukleovou. Jakmile rodina přestane plnit funkci ochranného prostoru spojujícího členy rodiny v běhu celého životního procesu od očekávání narození a zrodu až do doby umírání a smrti, a tyto události z tohoto důvodu ztrácejí svůj původní význam v rodině jako celku a stanou se tak v podstatě technickými záležitostmi.

Také mediální obraz stárí se kašíruje. Lidé pod vlivem mediálního kultu věčného mládí zastírají svůj skutečný biologický věk. Bernard Jakoby uvádí, že *„tabuizace tématu smrti v západní kultuře souvisí se strachem a nevědomostí. Lékařská věda pojímá smrt jako svého úhlavního nepřítele, jako „zlo“. Život a smrt tak už dávno netvoří zákonitou jednotu*²⁸. Můžeme tak tedy říci, že úsilí zastavit spontánní proces vlastního stárnutí lze přitom považovat za masivní vytěšňování vědomí vlastní pomíjivosti, tedy pouze zmodernizovaný výraz pravěkého strachu ze smrti.

V kontextu víry a ateismu se na smrt lze podívat takto. Traduje se, že věřící lidé umírají snadněji, protože jim víra poskytuje naději a umožňuje myšlenky na další, i když jiný život. Není to ale jednoznačné, některým věřícím skutečně pomáhá víra, avšak jiní prožívají pochybnosti o dobrotě Boha, který připustil jejich utrpení a brzkou smrt, další se musí rozloučit se všemi a se vším, co v tomto reálném a zkušenostním jedině

²⁶ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2007, s. 21-22.

²⁷ Srov. JEŘÁBEK, H. a kol. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: SLON, 2013.

²⁸ JAKOBY, B. *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2005, s. 13.

poznáním životě prožil. Méně je známo a výjimečně dokladováno, že i nevěřící může zemřít v klidu a pokoji, smířen se stavem věcí i se svým životem²⁹.

²⁹ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2007, s. 74.

3 Děti a smrt

Touto kapitolou bych ráda blíže popsala, ve kterých dětských publikacích najdeme téma smrti. Dále budu rozebírat, jak jsou děti schopny smrt přijímat, a následně jestli jsou ovlivněny setkáním se smrtí.

Je možné říci, že každé dítě se se smrtí dostává do kontaktu. Nedohledala jsem žádnou studii, která by empiricky zjistila, zda se poprvé dítě setká se smrtí v rodině či zprostředkovaně z okolí blízkého či okolí společenského, a to prostřednictvím médií.

Sociologové, pedagogové a psychologové se shodují v názoru, že je pro dítě důležité vědomí časového vymezení – limity života, i když je mnohdy nepředstavitelná. Limita života je však důležitá pro zdravý vývoj dítěte a směřování k zodpovědnosti ve vlastní rozhodování a žití.³⁰

3.1 Smrt v dětské literatuře

Děti se s tématem smrti setkávají poprvé v klasických pohádkách, kde dobro vítězí nad zlem, ten, kdo ubližuje, je potrestán (např. smrt vlka pod tíhou kamení) a ten, komu bylo ublíženo, byl neprávem usmrcen, je život navrácen (Jiřík ze Zlatovlásky za pomoci živé vody) a jaksí vše má dobrý konec. I když jsou způsoby smrti popisovány velmi krutě (B. Němcová, K.J. Erben), vzkříšení je zázračné. Dítě si tak může ve své fantazii představit, že je možné se smrti vyhnout. Současná dětská literatura se jaksí snaží až na velmi vzácné výjimky smrti vyhnout, ač jsou děti mediálně vystavované k určité inflaci smrti v nereálné až zkreslené podobě, kdy je smrt předvěk jako podívaná bez prožitku ztráty.³¹ Mezi vhodné knihy pro rozvoj kvalitního emočního života nebo pro komunikaci smrti dětem patří: *Myši patří do nebe* – Iva Procházková; *Jak se rodí bráškové aneb Ze života předškoláka* – Jaroslava Paštiková, ze zahraničních pak *Když Dinosaurům někdo umře* od L. a M. Brownových a nebo *Návštěva malé smrti Kitty Crowther*.

Profesor Matějček o rukopisu knihy Jaroslavy Paštikové ve zkratce říká, že kniha obdivuhodně vystihuje svět a mentalitu dítěte v předškolním věku. Sám ze své praxe uvádí, že děti mají s těmi „svými lidmi“ chodit na pohřeb a podtrhuje tím přínos této

³⁰ Srov. NORBERT, E. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998, s. 17.

³¹ Srov. MATĚJČEK, Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada Publishing, 2002, s. 88 -89.

knihy. Úmrtí a pohřbu se v knize věnují kapitoly 13 a 14, kdy malé Aničce tatínek oznámí, že dědeček z Trnávky umřel. Anička nechápavě reaguje, jak to že umřel, když jí slíbil společnou návštěvu ZOO. Maminka velmi citlivě vysvětluje důvod smrti dědečka i konec každého života, včetně Aničky. Domnívám se, že takto citlivým přístupem by měla v rodině být komunikována smrt, a to i jaksi „dopředu“, aby nějaká zmínka o možnosti reálného nikoliv pohádkového úmrtí proběhla dříve, než se v rodině skutečně stane. Autorka opravdu obdivuhodně vystihla pro dětskou duši hranici vnímání pohřbu jako obřadu s hudbou - jak oblíbenou písničkou dědečka, tak varhan a doprovodných muzikantů – květinami s bílou stuhou od vnoučat, úkony faráře, spuštěním rakve do hrobu, kondolováním a v neposlední řadě i veselou hudbou po odchodu ze hřbitova se skrytým poselstvím rozloučení a sdělením, život jde dál.

Velmi názorně a citlivě se tématu samostatně věnuje kniha Když Dinosaurům někdo zemře. Tím, že je kreslená, ke každému obrázku je jednoduše a jednoznačně napsáno, co a jak, a v „bublinách“ jsou v podstatě témata pro rozvoj komunikace s dítětem, tedy ve smyslu konverzace dospělého a dítěte, pro lepší vzájemné porozumění a upevňování vazeb v návaznosti na rodinnou soudržnost.

Kniha Myši patří do nebe...ale jenom na skok byla právem oceněna v roce 2006 Zlatou stuhou a Magnesia Litera 2007. Děti nastiňuje, co je smrt a co by mohlo následovat po smrti. Humorně a s napětím popisuje, co se stane myšce Šupito, když spadla ze srázu na kámen. S kým vším se v nebi setkává, po jakých v podstatě každodenních zážitcích se zvířátka do nebe dostávají (několikrát přejetá žába, myš chycená v pastičce, hladový lišák, který při krádeži kuřátek zůstane v pasti, myš ulovená kočkou atd.) a co je po očištění koupeli čeká dál, resp. jak po odpočinku v podobě her a lumpáren opět touží dostat se na zem a jak se také nově narodí, i třeba v jiném zvířecím těle. Kniha je určena dětem od 7 let, naznačuje a nechává prostor pro fantazii a jakési lehčí přijetí skutečnosti, tedy konce života a smrti.

Mezi další zmiňované vhodné knihy patří Návštěva malé smrti od Kitty Crowther. Mimo jiné byla autorka oceněna Grand Prix francouzského ministerstva kultury v roce 2006 nebo cenou ALMA (cena Astrid Lindgernerové) za svoji tvorbu pro děti týkající se těžkých témat – smrt, nemoc, přátelství nebo samota. Malá smrt, která je nešťastná, protože je opuštěná a nemá ji nikdo rád, si jednoho dne dojde pro malou Evelínu a ta je

nadšená z toho, že ji konečně vidí. Od té doby se vše změní. Dětem je obraz smrti předkládán citlivě, jednoduše především nádhernými ilustracemi.

3.2 Jak děti přijímají smrt

Je vhodné děti, když na začátku životní dráhy musejí poznávat tolik důležitého a nového, ještě zatěžovat otázkou smrti? Z řad dospělých je často odpovídáno, že děti by smrti nerozuměly, teprve mezi 13. až 14. rokem života jsou schopni přemýšlet a uvažovat o smrti. Výzkumy však dokazují, že děti rozumí důležitým skutečnostem smrti dříve, cca od třech let hledají odpovědi na otázky týkající se smrti a vnímají nejistotu dospělého přehlížejícího např. kvůli vlastní úzkosti dítětem položené otázky. „*Děti často chápou smrt jako přechodný stav, který jim jako dočasné rozloučení ponechává ještě naději, že se opět se ztraceným otcem nebo matkou shledá.*“³². Zajisté si mnoho rodičů vzpomene na poznámky svých malých dětí ve smyslu, když teď svého mrtvého psa zahrabu, na jaře se vrátí, až začnou růst kytičky. Dovolíme-li dětem podílet se na rozhovorech, starostech a nenecháme-li je v těchto chvílích samotné, připravíme je na účast na společné zodpovědnosti a smutku. Tak připravíme děti k tomu, aby pochopily smrt jako součást života.

Smrt. Dotýká se každého z nás. Ať chceme či nikoliv, jsme lidé a člověk jako jediný tvor, je schopen uvědomění si smrti. Smrt totiž dává životu smysl, člověku je toto vědomí hnací silou k výkonům. Lze si také položit otázku „ Může smrt opravdu zrušit smysluplnost života? Naopak. Neboť co by se stalo, kdyby náš život nebyl konečný v čase, nýbrž časově neomezený? Kdybychom byli nesmrtelní, mohli bychom právem odsunovat každé jednání do nekonečna, nezáleželo by na tom vykonat je právě nyní, mohlo by být zrovna tak dobře vykonáno teprve zítra nebo pozítří, za rok nebo za deset let. Takto však, tváří v tvář smrti, jako nepřekročitelné hranici své budoucnosti a ohraničení svých možností nacházíme se pod nátlakem, abychom využili času svého života a nenechali bez užitku projít kolem sebe jedinečné příležitosti, jejichž konečný souhrn pak tvoří celý život.“³³

V souvislosti se smrtí je důležité konstatovat, že díky pokroku v medicíně dochází v posledních desetiletích k výraznému prodlužování průměrné délky dožití. Populace

³² KÜBLER -ROSSOVÁ, E. *Hovory s umírajícími*. Praha: SIGNUM UNITAS, 1992, s. 8.

³³FRANKL, V.E. *Lékařská péče o duši*, str. 81.

mnohem více stárne, počet obyvatel ve věku nad 64 let překračuje počet obyvatel v produktivním věku. Společnost nemá prozatím ještě vyřešeno v rámci svých sociálních politik jak řešit zvyšující se počet potřebných. V dobách minulých byla smrt mnohem více součástí běžného života. Umíralo se ve většině případů doma a tak od dětství byla přítomna i smrt. Tím, že roste počet starých lidí a vzrůstá tím i množství osob trpících poruchami a chronickými potížemi dochází k nárůstu i osob, které mají různé emoční problémy, se kterými se neumějí vyrovnat. Pro naše podvědomí je nepochopitelná představa konce našeho pozemského života, a pokud tento život přece jen nějak skončit musí, pak je konec vždy spojován s nějakou zlovolnou intervencí zvenčí, se zásahem někoho jiného. Jednoduše řečeno, z pohledu našeho podvědomí přichází v úvahu jen jediná varianta konce - zabití. Je naprosto nepochopitelné zemřít z nějaké přirozené příčiny nebo sešlostí věkem. Sama smrt je tak spojována s nějakým zlým nebo špatným činem, je to událost budící strach, něco, co volá po odplatě nebo trestu³⁴.

Jak Kübler-Rossová uvádí, je důležité, aby děti směly zůstat doma i v okamžicích, kdy je rodina zasažena očekáváním smrti a nebyly ponechány stranou rozhovorů a úvah. Sdílení společné úzkosti a obavy jim dává pocit, že ve svém vlastním zármutku nejsou samy, poskytuje jim útěchu sdílené zodpovědnosti a sdíleného trápení. Tato zkušenost postupně formuje, napomáhá vidět směr jako součást života a pomáhá jim také růst a zrát.

Pokud by děti nebyly sžity se skutečností smrti, mohly by v pozdějším věku buď nepřijímat přítomnost ztráty někoho blízkého, anebo reagovat nepřiměřeně s celoživotními následky. Důležitá role dospělého, který s dítětem o smrti komunikuje, ovlivňuje důvěru či nedůvěru vůči dospělým, pokud mu je podáván nevěrohodný příběh o skutečné situaci. Osobnostně si pak může v sobě nést nerozhřešený a nevyřešený žal, cosi děsivého a traumatizující zkušenost s nedůvěrou v dospělé. V současné době lidé velmi často umírají sami a v různých zařízeních, na jednotkách intenzivní péče mezi přístroji a chladným osvětlením bez přítomnosti blízké osoby. S člověkem je nakládáno jako s věcí bez možnosti zájmu o něj jako lidskou bytost. Orientace na přístroje a sledování hodnot tělesné stránky nás posouvá do zoufalého pokusu popřít blížící se

³⁴ Srov. KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *Hovory s umírajícími*. Praha: SIGNUM UNITAS, 1992, s. 2.

smrt a zapomínáme na osobnost blízkého. Ne každý pacient má zájem mluvit o své bolesti a trápení. Měl by však mít ale možnost reagovat sobě vlastním přístupem odpovídající jeho osobnosti, tím jsou myšleny např. projevy zlosti a nespokojenosti.

3.3 Jak děti ovlivňuje smrt

Nuland uvádí „*moje matka zemřela na rakovinu tlustého střeva několik dní po mých jedenáctých narozeninách a ta skutečnost utvářela můj následující život. Za vše, čím jsem, a za vše, čím jsem se nestal, vděčím přímo nebo nepřímo její smrti.*“³⁵ Takovýchto příměrů najdeme u dospělých lidí mnoho. Smrt blízké osoby v nejrůznějším věku poznamená každého, ve většině je dětství šťastné a takto dopadnuvší stín ohrožení na životě zneklidní a vede k prvotnímu kladení otázek odpovídající době setkání se smrtí.

Umírání a smrt samy o sobě nejsou pro děti tak náročné, jako jsou pro ně ohrožující pocity izolace a vyloučení z rodinného dění. Děti si velmi dobře uvědomují změny a emočně nabitou atmosféru domova, když někdo z rodiny umírá. Více než smrti se bojí toho, že budou opuštěny. Děti se učí od dospělých, jak mají se smrtí zacházet, jak se s úmrtím blízkého člověka mají vyrovnat. I když je téma smrti tabu nebo dospělí netruchlí otevřeně, dítě prožívá žal. Kromě samotné ztráty tedy zažívá ještě bolestnou emoční vzdálenost od rodičů a sourozenců, kteří své pocity a smutek ukrývají. Dítě se tak naučí vnímat smrt jako něco nepřírozeného a špatného a truchlení jako něco, co se má potlačit. Otevřené vyjadřování smutku a truchlení má uvolňující a léčivý vliv, umožňuje dětem truchlit také. I tak mohou mít děti veliké pocity nejistoty a zranitelnosti. V době truchlení proto zvýšeně potřebují ujišťování, náklonnost a útěchu.

Součástí truchlení dětí bývají pocity viny a vztek. Pocity viny i vztek vznikají nejčastěji v souvislosti s tzv. magickým myšlením. Magické myšlení je jedním z vývojových stádií myšlení, typické je pro děti předškolního věku. Magické myšlení umožňuje měnit fakta v závislosti na vlastním přání. V době truchlení se může magické myšlení objevit i u dětí starších. Děti si mohou myslet, že zavinily smrt blízkého člověka, protože si např. někdy přály, aby umřel, nebo proto, že zlobily, nebo že jej

³⁵ NULAND, S. B. *Jak lidé umírají*, s. 20.

nebyly navštívit. Za tyto myšlenky se mohou cítit být vinné a mohou mít na sebe vztek. Stejně tak mohou prožívat vztek na rodiče, že jim neřekli o smrti blízkého člověka, o jeho nemoci, že s nemocným trávili hodně času a jim nevěnovali pozornost, že jim neumožnili rozloučit se, že je nechrání od bolesti. Nebo mohou prožívat vztek pramenící z bezmoci, se kterou se zatím neumějí vyrovnat.

Reakce na ztrátu blízkého člověka a průběh procesu truchlení ovlivňuje u dětí stupeň vývoje, na kterém se nacházejí.

Děti mladší 4 let považují smrt za dočasný stav. Očekávají, že se zemřelý člověk vrátí do života. Tak jak zmizel, tak se zase může objevit. I když batole nemá slova pro smrt, rozumí ztrátě a může na ni reagovat neverbálně – neklidem, hledáním, ve snech. V tomto věku mají navíc děti jiné pojetí času než dospělí. Před kremací nebo pohřbem proto děti potřebují, aby jim dospělý zdůraznil, že zemřelý člověk již nic necítí, ani bolest, a že se do života vrátit nemůže. Základní strach vztahující se ke smrti je u takto malých dětí spojen především se strachem ze separace a z opuštění. Děti jsou často vynechávány z událostí obklopujících umírání a smrt a je jim bráněno v účasti na pohřbu. Tím se dostávají na okraj rodinného života, neúčastní se emocionálního a spirituálního dění v rodině, nedostávají potřebnou podporu. Jejich truchlení se především projevuje jako zvýšená nejistota a zranitelnost.

Děti mezi 4. a 7. rokem již chápou, že smrt je definitivní stav. Ale myslí si, že pokud splní určité podmínky, mohou smrti utéct. Smrt si představují jako vnější nebezpečí, kterému se dá předejít. V tomto období se děti zvýšeně zajímají o lidské tělo. Proto mohou klást různé otázky týkající se tělesných pochodů po smrti. Během truchlení mohou zažívat smutek jen v okamžicích a pak se obvykle vracejí ke svým hrám.

Starší děti již rozumějí tomu, že smrt je definitivní a nevyhnutelná i pro ně. Zajímají se o příčiny smrti a o rituály spojené s pohřbíváním. Jejich truchlení již obsahuje vyrovnávání se se ztrátou vztahu se zemřelým člověkem. V tomto věku děti potřebují sdílet své pocity s rodiči a s ostatními blízkými lidmi. A také potřebují ujistit, že o ně bude i nadále materiálně postaráno.

Zkušenost ztráty blízkého člověka je v dospívání velmi těžká. Dospívající se pohybuje mezi zranitelností dítěte a odpovědností dospělého. Má obavu, že vyjadřování pocitů by jej mohlo uvrhnout zpět do dětské závislosti a zranitelnosti.

Po úmrtí blízkého člověka zažívá dospívající často izolaci, stres a zmatek, může prožívat vztek, pocit nesmyslnosti života a může mít sebevražedné tendence. Dospívající se ještě nemusí umět vyrovnávat s emočním utrpením, a proto se mu může sebevražda zdát jako jediné řešení situace. V dospívání jsou emoce zesílené, proto i v době truchlení jsou prožitky dospívajícího intenzivnější. Dospívající je již schopen hovořit o své bolesti, prázdnotě a bezmoci.

Pozůstalé děti, pokud mají dostatečnou oporu, se adaptují na změnu ve svém životě obvykle bez obtíží. Přesto se u nich mohou objevit rozličné poruchy, a to i několik měsíců po ztrátě blízkého člověka. Na fyzické úrovni to může být letargie nebo vyčerpání, poruchy spánku nebo nepříjemné sny, ztráta chuti k jídlu, přejídání se, inkontinence moči nebo stolice, nevolnost, zvýšená teplota, ekzém nebo stejné tělesné příznaky, kterými trpěla zemřelá osoba. V emoční oblasti to může být zvýšená úzkostnost, panické ataky, prohloubení závislosti na významném dospělém, rychlé střídání nálad, nadměrné pocity viny nebo obtížná akceptace separace od rodiče. Mohou se objevit poruchy koncentrace pozornosti, ztráta krátkodobé nebo dlouhodobé paměti, snížení motivace, obtíže v učení. V chování truchlících dětí můžeme pozorovat regresi (návrat na nižší vývojový stupeň), úzkost při změnách denní rutiny nebo agresivní a impulzivní chování (např. poslouchání hlasité hudby, krádeže nebo nebezpečné soutěžení).

Truchlící rodiče nemusejí být sami schopni poskytnout v době truchlení dětem takovou oporu, kterou děti potřebují. Je proto nutné zapojit v době truchlení do podpůrného systému širší rodinu, přátele, a je-li třeba, i odborníky.³⁶

³⁶ Srov. DUDOVÁ, I. *Smutek a truchlení dítěte*. *Pediatric pro praxi*[online].2013, [cit.2014-01-13] Dostupné na WWW: < <http://www.pediatricpropraxi.cz/pdfs/ped/2013/04/10.pdf>.

4 Jak děti seznámit s tématem smrti

Jak bylo již uvedeno, dostupné odborné literatury na toto téma není mnoho. Většinová populace v případě potřeby řešení tohoto problému hledá pomoc mimo pomoci rodiny v současnosti vyhledáním rad a společného sdílení na různých diskusích také hledáním poradenských pracovníků na internetu. Internetové stránky např. www.umirani.cz, www.luctus.cz, www.vira.cz poskytují pro veřejnost v této oblasti velmi kvalitní první pomoc.

4.1 Rodina

Tak jako každý je jedinečný, tak i každá rodina je jedinečná, specifická. Má své zvyky, svá pravidla a informační toky. Dalo by se říct, že neexistuje pravidlo, jak dětem nejlépe vysvětlit smrt. Každá rodina si volí vlastní způsob. Je možné vysledovat, jak o tomto tématu hovoří. Výzkum na toto téma bych ráda připravila do návazné diplomové práce.

Děti vnímají velmi citlivě a jakékoliv zatajování, mlčení či lež negativně ovlivňuje jejich vývoj a důvěru v dospělého.

Následně porovnáme několik způsobů, jak je možné o tématu smrti s dítětem hovořit.

Komunikace vysvětlujícím přístupem je odborníky doporučována jako nejvhodnější. Podívejme se na některé možnosti, jak sdělit skutečnost o smrti dítěti mladšího předškolního věku: Nikdo přesně neví, co to znamená, když někdo umře. Víme, co je to smrt, známe fyziologické příčiny, ale nevíme, co přesně se děje s myslí. Někteří lidé věří, že když člověk umře, stane se andělem a sleduje, ochraňuje a hlídá naše kroky a činy, anebo reinkarnuje, převtělí se do jiné osoby. Můžeme si představovat, že se setkáme znovu, třeba jako s novým miminkem nebo v budoucnu s manželem/manželkou, kamarádem. Tento způsob v dítěti snad nejlépe navodí důvěru bez dalšího emočního vypětí. Dětským otázkám, pochybnostem je třeba věnovat maximální pozornost. Dítě jakmile se v dětském kolektivu zmíní o smrti blízkého, ostatní děti bez jakýchkoliv ohledů, konfrontují se zvyklostí své rodiny, např. že smrt je konečná a tělo se pod zemí rozpadne na prach a zůstanou jen kosti nebo ho spálí na popel. Dítě se pak může dostat do vypětí, je zmatené z jiného pojetí a proto čas

věnovaný odpovědím na srovnávací otázky znamená vzájemnou pomoc a prohloubení vztahu.

Podle jiného doporučení lze shrnout komunikaci v období zármutku a truchlení u dětí do pravidel – naslouchat, říkat pravdu, odpovídat na otázky, nechat dítě vybírat z několika možností, zachovávat řád a zvyklosti, společně vzpomínat na zemřelého, vytvořit bezpečné prostředí pro truchlení, dovolit dětem vyjadřovat všechny druhy emocí, učit děti truchlit. Podívejme se na jednotlivá pravidla samostatně:

Naslouchat - děti mají často potřebu po úmrtí blízkého člověka vyprávět svůj příběh – co se stalo, kde byly, když se o úmrtí dozvěděly, jaké to pro ně bylo, co cítily. Doporučuje se naslouchat dětskému vyprávění bez hodnocení, bez dávání rad či vyjadřování vlastního názoru či pocitů. Jsou i děti, které mluvit nechtějí, třeba z důvodu, že nechtějí způsobovat dospělým kolem sebe ještě větší bolest. Je proto dobré všimnout si i toho, o čem děti nemluví.

Říkat pravdu – chránit dítě je jednou z povinností dospělých vůči dětem. I když může mít dospělý pocit, že bude dítě chránit, když mu o úmrtí blízké osoby neřekne, komplikujeme jeho truchlení, neboť se pravdu vždy nějak dozví – přímo či nepřímo z chování okolí, vyslechnutí hovoru či od kamarádů zprostředkovanou cestou. Nebude-li blízký dospělý nositelem informace, mimo již zmiňovaného truchlení dítěte, dostává dítě ještě další informaci o možnosti lhaní a toho, že dospělým se nedá věřit.

Odpovídat na otázky – pokládáním otázek se děti učí a to i v případě, pokud se ptají na okolnosti úmrtí nebo smrti, něčemu nerozumí a chtějí poznat. Je potřeba dítě ujistit, že je v pořádku, že se ptá a popravdě odpovědět. Neví-li dospělý, odpoví, že se neví, ale že zjistí a odpoví vhodnou formou vzhledem k věku dítěte, bez dospělého sdělení, že „odešel“ nebo „ztratili jsme“ místo „zemřel“ nebo „byl zabit“, malé dítě by si totiž mohl myslet, že se zemřelý člověk vrátí.

Nechat dítě vybírat z několika možností – stejně jako dospělí, i děti oceňují možnost volby, cítí se být hodnotné, nenesou tak jako dospělí, pokud jsou opomíjeni. Proto je vhodné ponechat volbu květin nebo jejich způsob rozloučení s dospělým, zkrátka všude tam, kde je to možné. Přispěje se k obnovení pocitu úmrtím ztracené kontroly nad dním kolem sebe.

Zachovávat řád a zvyklosti – pro adaptování dítěte na změny a vyrovnávání se se smrtí je nanejvýš vhodné zachovávat alespoň základní zvyky jako např. čas spánku, čas jídla, či jiné rodinné rituály.

Společně vzpomínat na zemřelého – součástí procesu vyrovnání se se ztrátou zemřelého je vzpomínání, používání jména zemřelé osoby, aby se děti mohly naučit, že hovořit o zemřelých není tabu a tento člověk zůstává dál v životě žijících, umožňujeme tak dětem vyjadřovat pocity spojené se smrtí blízkého člověka, společně s fotografií či oblíbenými předměty zemřelého. Jsou-li děti příliš malé, je vhodné nějaký vzpomínkový předmět na zesnulého ponechat.

Vytvořit bezpečné prostředí pro truchlení – míst pro vyjádření emocí, otevřené truchlení dětí není příliš mnoho, je proto vhodné umožnit dětem najít alespoň jedno bezpečné místo pro jejich smutek. Je nadmíru vhodné dětem projevovat zvýšenou náklonnost a lásku, aby byly ujištěny, že je ostatní blízcí neopustí.

Dovolit dětem vyjadřovat všechny druhy emocí – je vhodné dětem umožnit vyjadřovat jak negativní, tak pozitivní emoce, neboť emoce mohou být u truchlení rozličné. Dopomůže dostatek fyzických aktivit včetně her. Děti psychickou nepohodu vyjadřují více tělem než dospělí, mohou se začít chovat jako mladší a nebo naopak rychle „dospět“. Pro jejich kvalitní zrání určitě není vhodné přebírat role dospělých či naopak nadměrně děti chránit.

Učit děti truchlit – napodobování dospělých je dětem vlastní, dítě se tím učí a proto jak dospělý zvládá svoje truchlení, truchlí tak i děti. Je třeba být příkladem a dávat dětem na vědomí, že nejsou se svým zármutkem samy.³⁷

Jak uvádějí Matějček s Dytrychem „*akutní truchlení nad ztrátou osoby, k níž si dítě už vytvořilo specifický citový vztah, se objevuje už na konci prvního roku života a s postupující psychickou zralostí nabývá na intenzitě.*“³⁸

Dudová uvádí pro interpretaci smrti dětem tabulky (viz příloha č. 1), z čehož první se zabývá konceptem smrti pro výklad dítěti, ve které si určuje kategorie, jako je nezvratnost, nefunkčnosti, univerzalita, příčinnost, pokračování života mimo tělo, a tyto

³⁷Srov. SOUKUPOVÁ, T. Zármutek a truchlení u dětí. *Umírání* [online].2013, [cit.2014-01-13] Dostupné na WWW: <<http://www.umirani.cz/zarmutek-a-truchleni-u-deti.html>>

³⁸MATĚJČEK, Z.; DYTRYCH, Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada Publishing, 2002, s. 92.

kategorie dokládá výpověďmi pro děti srozumitelnými. Ve druhé tabulce se Dudová věnuje poruchám dětí v době truchlení. Tyto poruchy řadí do oblasti emoční a somatické a do chování. Třetí tabulka Dudové se věnuje tomu, jak pomoci truchlícímu dítěti.

Závěr

Tato bakalářská práce představila obecné úvahy o pojmech smrt, umírání, pozůstalý, pohřeb a současné české pohřebnictví a propojení s pohledem sociologie. První kapitola práce se zabývá smrtí a vším, co s ní souvisí. Autoři Kübler-Rossová a Frankl nás upozorňují na fakt, že populace se skládá z většího počtu obyvatel důchodového věku a také podotýkají, že jsou umírající lidé stále častěji „odsouváni“ do zařízení, kde umírají sami. Důležitou částí práce je popis zhuštěné socializace v pěti stádiích, popírání, zlost, smlouvání, deprese, smíření. Tyto fáze socializace napomáhají k pochopení chování umírajícího, ale zároveň k prožívání tohoto těžkého období jeho blízkých. Zároveň uvádím, jak důležitou roli hraje péče a podpora o pozůstalé s vhodným a odborným vedením. Podoba pohřbu a současného pohřebnictví se mohou lišit od pohřebních obřadů ve světě.

Ve druhé kapitole se věnuji pohledu sociologie a přibližuji myšlenky sociologů jako Nešporové, Baláže, Munzarové, Haškovcové, Jeřábka či Jakobyho. Nešporová říká, že smrt přestala být duchovní cestou a stala se procesem kontrolovaným lékaři. Baláž ve svém historickém pohledu ukazuje čtenářům, že smrt je oddělením duše od těla a procesy či umírání samotné byly vždy tajemné a nepochopitelné. Další autoři poukazují na současný pohled sociologie, kdy moderní společnost je založena více na výkonu a smysl života je výroba a konzum.

Podrobněji se zabývám pohledem dítěte na smrt a tomu, jak smrt zprostředkovat dětem, tomuto tématu věnuji třetí a čtvrtou kapitolu práce. Děti se s tématem smrti setkávají již v klasických pohádkách, kde tento fakt smrti je brán jako součást smyšleného příběhu, nikoli jako skutečná realita života. Proto v této části přibližuji knihy, které mohou být dětem rádcí při pochopení pocitů vnímaných v osobním kontaktu se smrtí.

Dítě je schopno vnímat smrt od 3 let svého života. Proto je důležité děti zapojit do všech etap truchlení, tak aby měly možnost samy reflektovat, pochopit a smířit se s touto pravdou života. Pokud je dítě izolováno od smrti až do pubertálního věku, nastávají komplikace negativního ovlivňování jeho následujícího života.

Dítě je s tématem smrti seznamováno především v rodině při úmrtí blízké osoby. Tato situace je vnímána velmi citlivě a důležitá je komunikace s vysvětlujícím

přístupem. Dítě v současné moderní technické společnosti žije život daleko rušnější, povrchnější, individualističtější, je vsazeno do výkonnostního světa. Rodinné struktury, které dávaly v minulých dobách oporu, jsou rozpadlé nebo se rozpadají. Společnost přitom stárne a současně se bojí naprosté závislosti. Tato práce ukazuje rozpory mezi tím. Dala také odpověď na otázku bakalářské práce, jak dětem interpretovat téma smrti a to vždy pravdivě, ale citlivě rodinou či blízkými přáteli za pomoci například vhodné dětské literatury či profesionálních poradců.

Přínos této práce vidím v tom, že kriticky sumarizovala dostupnou českou literaturu a krátce porovnávala se zahraniční. Práce odkryla vysoký potenciál v komunikaci dětem současnosti ve srovnání s dětmi žijícími do poloviny 20. století, když lidé umírali převážně v rodinném kruhu a pro děti smrt byla součástí života.

Vše, co se v rodině odehrává s příchodem umírání a smrti, bych ráda zjistila v diplomové práci. Mojí vizí je pracovat se vzorkem cca 200 dětí a rodičů. V první fázi bude dotazník pro rodiče dětí z vybraných tříd, kde budou ochotni na toto citlivé téma spolupracovat. V další fázi by následovala beseda s dětmi a vyplnění dotazníku pro děti (nyní není součástí této práce). Vzhledem k citlivosti tématu bych volila děti starší 10 let. Hlavním cílem tohoto výzkumu by bylo zjištění, jak současné děti vnímají smrt a pohlíží na umírání, dále pak vnímání rodičů a rodinná soudržnost.

Seznam použitých zdrojů

Knihy:

- BALÁŽ, V. a kol. *Smrt jako součást života*. Praha: Národní institut dětí a mládeže MŠMT, 2008. ISBN 978-80-86784-64-9.
- BROWN KRASNY, L.; BROWN, M. *Když Dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů, 2010. ISBN 978-80-9045516-0-5.
- CROFOTHER, K. *Návštěva malé smrti*. Praha: BAOBAB, 2013. ISBN 978-80-87060-67-4.
- DI GULIO, R.; KRANZOVÁ, R. *O smrti*. Praha: NLN, 1997. ISBN 978-80-9045516-0-5.
- FRANKL, V. E. *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta, 1996. ISBN 80-7295-085-1.
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2007. ISBN 978-80-7262-471-3.
- JAKOBY, B. *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2005. ISBN 80-86761-42-8.
- JEŘÁBEK, H. a kol. *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*. Praha: SLON, 2013. ISBN 978-80-7419-117-6.
- KÜBLER – ROSSOVÁ, E. *Hovory s umírajícími*. Praha: SIGNUM UNITAS, 1992. ISBN-80-85439-04-2.
- KÜBLER – ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*. Turnov: Arita, 1993. ISBN 80-900134-6-5.
- MATĚJČEK, Z.; DYTRYCH, Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada Publishing, 2002. ISBN 80-247-0332-7.
- MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2006. ISBN 80-86429-58-X.
- MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. 2. vydání Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2002. ISBN 80-86429-05-9.
- MUNZAROVÁ, M. *Eutanazie, nebo paliativní péče?* Praha: GRADA Publishing, 2005. ISBN 80-247-1025-0.
- NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*. Praha: Centrum pro studium demokracie, 2014. ISBN 978-80-7325-320-2.
- NORBERT, E. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998. ISBN 80-85844-39-7.

- NULAND, S. B. *Jak lidé umírají*. Praha: Knižní klub, 1996. ISBN 80-7176-264-4.
- PAŠTIKOVÁ, J. *Jak se rodí bráškové aneb Ze života předškoláka*. Olomouc: Rubico, 2007. ISBN 978 -80-7346-076-1.
- PROCHÁZKOVÁ, I. *Myši patří do nebe...ale jenom na skok*. Praha: Albatros, 2006. ISBN 80-00-01558-7.
- RYAN, E. A. *O smrti*. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-210-3.
- ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013. ISBN 978-80-7017-197-4.
- ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada Publishing, 2008, ISBN 978-80-247-1740.

Ostatní:

DUDOVÁ, I. Smutek a truchlení dítěte. *Pediatric pro praxi* [online].2013, [cit.2014-01-13] Dostupné na WWW: <<http://www.pediatricpropraxi.cz/pdfs/ped/2013/04/10.pdf>>.

MMR. Základní informace pro pozůstalé.*MMR* [online].2013, [cit.2014-01-13]. Dostupné na WWW: <<http://www.mmr.cz/getmedia/84e7b4c0-1ebb-487c-9773-058d1b429b6f/MMR-brozura-pozustali-design-MMR-DL-final3nahled.pdf>>. ISBN - 978-80-87147-38-2.

SOUKUPOVÁ, T. Zármutek a truchlení u dětí. *Umírání* [online].2013, [cit.2014-01-13] Dostupné na WWW: <<http://www.umirani.cz/zarmutek-a-truchleni-u-deti.html>>.

Přílohy

Tabulka č. 1

Složky vyspělého konceptu smrti a jejich výklad pro děti

Složka konceptu smrti	Výklad pro děti
Nevratnost (definitivní, neodvolatelná)	Když něco živého zemře, tělo již nemůže být oživeno.
Nefunkčnosti (zánik, konečnost)	Smrtí ustanou životní funkce, jak pozorovatelné (dýchání, pohyb), tak psychické (myšlení, cítění, vnímání).
Univerzalita	Všechny živé bytosti zemřou, včetně mé osoby. Nevíme, kdy se to stane, je to ale nevyhnutelné
Příčinnost (externí a interní)	Reálné příčiny smrti : externí – autonehoda, pád, výbuch; interní – stárnutí, nemoci
Pokračování života mimo tělo	Zjišťujeme názory dítěte na život po smrti

Zdroj: MUDr. Iva Dudová, Ph.D., vlastní úpravy

Tabulka č. 2

Poruchy u dětí v době truchlení

Emoční oblast	Somatická oblast	Chování
Zvýšená úzkost	Letargie/vyčerpání	Regrese
Panické ataky, fobie	Poruchy spánku	Agresivita
Střídání nálad, deprese	Nechutenství, přejídání	Impulzivita
Pocity viny	Enuréza/enkopréza	
Závislost	Nevolnost	
Poruchy koncentrace	Zvýšená teplota	
Snížená motivace	Ekzém	

Zdroj: MUDr. Iva Dudová, Ph.D., vlastní úpravy

Tabulka č. 3

Co lze udělat pro truchlící dítě

Být v kontaktu s dítětem a rodinou.
Být vnímavý a empatický.
Naslouchat a být k dispozici.
Na otázky odpovídat šetrně, avšak pravdivě.
Nepokoušet se dítě rozveselit nebo přivést na jiné myšlenky.
Pochopit nevhodné chování, ovšem netolerovat ho.
Sledovat, zda se u dítěte neobjevují známky duševní poruchy. V případě, že ano, řešit s odborníky.

Zdroj: MUDr. Iva Dudová, Ph.D., vlastní úpravy

ABSTRAKT

VLKOVÁ, E. *Jak seznámit s tématem smrti?* České Budějovice 2014. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra teologie. Vedoucí práce Mgr. Tomáš Veber Th.D.

Práce se zabývá tématem Jak seznámit děti s tématem smrti. Sleduje především truchlení, přijímání a ovlivnění dětí v otázce smrti. Pohled sociologie, který se zabývá historickým a současným nahlížením na smrt. Zde je nastíněna problematika smrti a pohřbívání, se kterou úzce souvisí úmrtí blízkého člověka, smutek a vzpomínání pozůstalých. Práce dále ukazuje pohledy dětské literatury na téma smrti. Tato literatura se stává průvodcem dítěte pro pochopení pocitů vnímaných při osobním kontaktu se smrtí. Dále uvádí, jak dítě přijímá a jak je ovlivňováno smrtí během svého života. V neposlední řadě poukazuje na důležitost komunikace a vysvětlení stávající situace dítěti. Hlavní roli zastává rodina či odborná pomoc, která by měla být dítěti poskytnuta. Přínos této práce vidím v tom, že kriticky sumarizovala dostupnou českou literaturu a krátce porovnávala se zahraniční.

Klíčová slova: smrt, dítě, truchlení, pohřeb, úmrtí blízkého člověka, poradenství pro pozůstalé, zármutek, vzpomínání, smutek, pocity, ztráta blízké osoby, pozůstalý, socializace, Kübler-Rossová

ABSTRACT

How to introduce children to the topic of death?

In this thesis I follow up the question How can we communicate with children in a question of death. I mainly focus on dying, acceptance of death and what are the effects that death can have on children i describe historical and current views of the death from sociological perspective. I compare the differences of burials in various countries. Burials are closely related with the topics like grief and remembrance of survivors. The work also shows views of children's literature on the subject of death. This literature has become a guide for understanding the child's feelings perceived in personal contact with death. It also says how the child accept and how it is influenced by death. Finally, it points out the importance of communication and explanation of the current situation of the child. The main role does family or professional assistance that should be provided to the child. The contribution of this work to see that the critically summarized on Czech literature and briefly compared to abroad.

Key words: death, child, mourning, funeral, death of a loved one, counseling for survivors, grief, remembrance, sadness, feelings, loss of a loved one, surviving, Kübler-Ross